

Mila Orlić*

Poslijeratna tranzicija na sjevernojadranskom pograničnom prostoru (1945–1954)**

SAŽETAK

Kroz konkretne primjere iz arhivske građe u ovom se članku kritički analizira nacionalni pristup povijesnih narativa u sjevernojadranskom prostoru nakon Drugog svjetskog rata te se ukazuje na potrebu transnacionalnog (odnosno anacionalnog) te „isprepletenog“ iščitavanja povijesti (*entangled history*) pograničnih područja. Upravo se u tim područjima, koja su podložna čestim promjenama (država, granica, vlasti, itd.), manifestiraju oblici višeslojnih, fluidnih, nedefiniranih, hibridnih te ambivalentnih identifikacija stanovništva, pa se dosadašnji etnocentrični povijesni prikazi čine neadekvatnim, odnosno nedovoljnim za dubinske analize širih društvenih fenomena u kompleksnim i tranzicijskim procesima koji su uslijedili nakon Drugog svjetskog rata. Stoga se može zaključiti da skorija povijest Istre nudi značajan uvid u procese izgradnje nacija i država, pružajući pritom bogat materijal za istraživanja kroz nove metodološke pristupe i perspektive putem kojih je moguće detaljnije analizirati međudnose između društvenih i političkih aktera te fleksibilne strategije i prakse, podložne stalnim redefinicijama, u kojima su nacionalne identifikacije često samo sredstvo u postizanju stanovitih ciljeva.

Ključne riječi: Istra, Sjeverni Jadran, pogranični prostor, tranzicija, migracije, hibridizam, nacionalna ravnodušnost

* Dr., redna profesorica, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Sveučilišna Avenija 4, 51000 Rijeka, Hrvatska; milaorlic@uniri.hr

** Ovaj rad je financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom „MEMPOP“ HRZZ-IPS-2023-02-5149.

ABSTRACT

POST-WAR TRANSITION IN THE NORTH ADRIATIC BORDER AREA (1945–1954)

Based on archival sources, this article critically analyses the national approach to the historical narratives in the North Adriatic region after World War II and highlights the need for a transnational (or rather non-national) and entangled history approach to the study of the borderlands. In such territories, which have been subject to frequent changes (in terms of states, borders, regimes, etc.), the forms of multilayered, fluid, undefined, hybrid, and ambivalent identifications of the population manifest themselves. Along these lines, the predominant ethnocentric historical representations appear inadequate or insufficient for an in-depth analysis of broader social processes in the complex times of transition after World War II. Thus, we can conclude that the contemporary history of Istria provides a significant insight into the processes of nation and state building. Simultaneously, it offers rich material for research based on new methodological approaches and perspectives, capable of more thoroughly analysing the relations between the social and political actors as well as exploring the flexible strategies and practices whose national identifications often merely serve to pursue specific goals.

Keywords: Istria, North Adriatic, borderlands, migrations, hybridism, national indifference

Historians are to nationalism what poppy-growers in Pakistan are to heroin-addicts: we supply the essential raw material for the market.¹

E. Hobsbawm

Uvod

Dosadašnje povijesne analize zbivanja na sjevernojadranskom prostoru tijekom 20. stoljeća uglavnom su iščitavale tranzicijske faze iz nacionalne perspektive, koristeći pritom teleološki pristup koji interpretira povijesne procese iz sadašnjeg stanja i (nerijetko) u kontekstu današnjih državnih okvira. Ovakav pristup pojednostavljuje složene povijesne fenomene svodeći ih na borbu za nacionalno ostvarenje, koja je usko povezana s teritorijalnim pretenzijama suprotstavljenih strana na obje obale Jadrana, kao i s diplomatskim naporima za pripojenje pograničnih područja i naknadnim

1 Eric Hobsbawm i David Kertzer, „Ethnicity and Nationalism in Europe Today,” *Anthropology Today* 1 (1992): 3.

oblikovanjem „zamišljenih zajednica“.² Takva linearna rekonstrukcija povijesne zbilje, ograničena nacionalnim okvirima, ističe aspekte koji narode ili nacije promatraju kao homogeno etničko-kulturne zajednice u permanentnom međusobnom sukobu. Stoga se povijesni događaji, osobito oni vezani uz sjevernojadranske pogranične zone, uglavnom analiziraju, interpretiraju ili pamte kao kontrapozicija „dvaju“ naroda (Talijana i Slavena/Hrvata ili Slovenaca), odnosno dviju država ili nacija (Italije s jedne te Jugoslavije, odnosno Slovenije ili Hrvatske s druge strane), koje međutim u određenim povijesnim fazama – kao što su npr. tranzicijske faze nakon svjetskih ratova, a u ovom radu konkretno nakon Drugog svjetskog rata – ili nisu postojale kao takve ili su tek bile u fazi formiranja. Time se povijesni narativi anakronistički opterećuju korištenjem kategorija ili državnih okvira (u smislu pripadajućeg teritorija) iz sadašnjice, forsirajući *ipso facto* nacionalnu perspektivu na razdoblja, područja i stanovništva koja se nisu nužno uklapala u takve narative ili kategorije.³

U posljednja dva desetljeća sve je više studija koji propituju nacionalne pristupe, problematizirajući nacionalizam i nacionalne države kao dominantne ili čak jedine ključne aktere suvremenih povijesnih procesa. Ove studije uvode nove metodološke i teorijske okvire, omogućujući praćenje društvenih, političkih, gospodarskih i kulturnoloških promjena iz transnacionalne perspektive.⁴ Zajednički čimbenik svim rado-

2 Benedict Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma* (Zagreb: Školska knjiga, 1990).

3 O kritičkom pristupu nacionalnim narativima u sjevernojadranskom prostoru tijekom 20. stoljeća više u: Natka Badurina, *Strah od pamćenja. Književnost i sjeverni Jadran na ruševinama dvadesetog stoljeća* (Zagreb: Disput, 2023). Pamela Ballinger, „History’s ‘Illegibles’: National Indeterminacy in Istria,“ *Austrian History Yearbook* 43 (2012): 116–37. Marco Bresciani, „Lost in transition? The Habsburg legacy, state- and nation-building and the new fascist order in the Upper Adriatic,“ u: Maarten Van Ginderachter i Jon Fox (ur.), *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe* (London: Routledge, 2019): 56–80. Vanni D’Alessio, „Dall’Impero d’Austria al Regno d’Italia. Lingua, stato e nazionalizzazione in Istria,“ u: Lorenzo Bertucelli i Mila Orlić (ur.), *Una storia balcanica. Fascismo, comunismo e nazionalismo nella Jugoslavia del Novecento* (Verona: Ombre corte, 2008): 31–71. Katja Hrobat Virloget, *V tišini spomina: “eksodus” in Istra* (Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2021). Ivan Jeličić, „Redefining Fiumians: Flag Usage and the Ambiguities of the Nation-Building Process in the Former Habsburg-Hungarian corpus separatum, 1914–1924,“ *Contemporary European History* (2022): 1–20. Daša Ličen, *Meštanstvo v zalivu: društveno življenje v habsburškem Trstu* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2023). Mila Orlić, *Identità di confine. Storia dell’Istria e degli istriani dal 1943 a oggi* (Roma: Viella, 2023). Dominique K. Reill, *The Fiume Crisis. Life in the Wake of the Habsburg Empire* (Cambridge: Harvard University Press, 2020). Dominique K. Reill, Ivan Jeličić i Francesca Rolandi, „Redefining Citizenship after Empire: The Rights to Welfare, to Work, and to Remain in a Post-Habsburg World,“ *The Journal of Modern History*, 2 (2022): 326–62.

4 Ovdje ćemo navesti samo neke od bitnijih radova koji su kroz analizu pograničnih područja srednje i jugoistočne Europe pružili nove perspektive i iščitavanja povijesne zbilje u zadnja dva desetljeća: James Bjork, Tomasz Kamusella, Timothy Wilson i Anna Novikov (ur.), *Creating Nationality in Central Europe, 1880–1950: Modernity, Violence and Belonging in Upper Silesia* (London, New York: Routledge 2016). James Bjork, *Neither German nor Pole. Catholicism and National Indifference in a Central European Borderland* (Ann Arbor Michigan: University of Michigan Press, 2008). Kate Brown, *A Biography of No Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland* (Cambridge: Harvard University Press, 2004). Maarten van Ginderachter i Jon Fox (ur.), *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe* (London: Routledge, 2019). Katja Hrobat Virloget, Catherine Gousseff i Gustavo Corni (ur.), *At Home but Foreigners. Population Transfers in 20th Century Istria* (Koper: Annales University Press, 2015). Pieter Judson, *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria* (Cambridge: Harvard University Press, 2006). Brendan Karch, *Nation and Loyalty in a German-Polish Borderland. Upper Silesia, 1848–1960* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018). Jeremy King, *Budweisers into Czechs and Germans. A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948* (Princeton: Princeton University Press, 2002). Jernej Kosi, „Slovenian Historiography in the Post-1989 Period,“ *Contemporary European History* (2024): 1–9. Dominique K. Reill, *Nationalists Who Feared the Nation Adriatic Multi-Nationalism in Habsburg Dalmatia, Trieste, and Venice,*

vima koji kritički propituju nacionalni pristup u povijesnoj analizi je uvrštavanje tzv. povijesti odozdo, koja naglašava ulogu „običnih ljudi“ koji nisu uvijek bili „opčinjeni“ nacijom, kao što se to često pretpostavlja u tradicionalnim historiografijama, već su, naprotiv, pokazivali ambivalentnost, oportunističnost, prilagodljivost, pa čak i ravnodušnost prema nacionalnim pitanjima i pripadnostima. Ovi aspekti su posebno izraženi u pograničnim područjima gdje stanovništvo često govori više jezika ili dijalekata i manifestira slojevit, ponekad kontradiktoran skup lojalnosti (nacionalnih, lokalnih ili regionalnih, političkih, ideoloških, vjerskih, itd.), koji se mijenjaju ovisno o društvenom ili političkom kontekstu.⁵ Stoga, umjesto nametanja određenih kategorija „odozgo“ – kako političkih elita, tako i samih povjesničara koji vrlo često koriste isključive nacionalne kategorije kako bi opisali složenu društvenu zbilju – koje se pritom prikazuju kao logični ishod već postojećih (i neupitnih) nacionalnih identiteta, u ovom ćemo radu primijeniti naznake Rogersa Brubakera, koji sugerira da se identitete analizira kao „kategorije prakse“, odnosno kao „kategorije svakodnevnog društvenog iskustva, koje su razvili i rasprostranili obični društveni akteri, za razliku od iskustveno dalekih kategorija koje upotrebljavaju društveni analitičari.“⁶ Na taj se način razni oblici identiteta i identifikacija mogu analizirati kao višestruki i fluidni, a ne kao „trajni ili zasnivajući“, dok je proces identifikacije (način na koji osoba sama sebe identificira ili kako je identificiraju drugi) uvijek „situacijski i kontekstualan“.⁷

Kroz konkretne primjere iz arhivske građe, ovaj rad nastoji ukazati na važnost transnacionalnog (odnosno a-nacionalnog) i „isprepletenog“ iščitavanja povijesti (*entangled history*⁸) sjevernojadranskog pograničnog područja koje je, kako smo već naglasili, bilo podložno čestim promjenama granica, državnih sustava i vlasti, pa se dosadašnji etnocentrični povijesni prikazi čine neadekvatnim, odnosno nedovoljnim za dubinske analize širih društvenih procesa u kompleksnim i tranzicijskim procesima koji su uslijedili nakon Drugog svjetskog rata.

(Stanford: Stanford University Press, 2012). Rok Stergar, "Introduction to Forum: The Adriatic, the Alps, and the Danube: Identities, Categories of Identification, and Identifications," *Austrian History Yearbook* 49 (2018): 17–22. Rok Stergar i Tamara Scheer, "Ethnic boxes: the unintended consequences of Habsburg bureaucratic classification," *Nationalities Papers*, 4 (2018): 575–91. Tara Zahra, *Kidnapped Souls. National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948* (Ithaca: Cornell University Press, 2008). Tara Zahra, "Imagined non-communities: national indifference as a category of analysis," *Slavic Review* 69 (2010): 93–119. Marko Zajc, *Gdje slovensko prestaje, a hrvatsko počinje: slovensko-hrvatska granica u 19. i početkom 20. stoljeća* (Zagreb: Školska knjiga, 2008).

5 Zahra, "Imagined non-communities," 2010.

6 Rogers Brubaker i Frederick Cooper, *Beyond „Identity“*, 2000.

7 Ibid.

8 Heinz-Gerhard Haupt i Jürgen Kocka (ur.), *Comparative And Transnational History. Central European Approaches and New Perspectives* (NY, Oxford: Berghahn, 2009).

Tranzicijski procesi tijekom Drugog svjetskog rata i poraća

Polazišna točka u analizi tranzicijske faze na sjevernojadranskom prostoru po završetku Drugog svjetskog rata je svakako neizvjestan ishod definiranja granica,⁹ uspostave privremene vlasti na oslobođenom teritoriju (koja nije bila samo jugoslavenska, nego i Saveznička),¹⁰ a potom i novih država: s jedne strane Federativne Jugoslavije,¹¹ a s druge strane Italije, s novouvedenim demokratskim sustavom, koja je 1946. i službeno prešla iz monarhije u republiku. Kao posljedica tih složenih tranzicijskih procesa, mijenjali su se i oblici lojalnosti i pripadnosti lokalnog stanovništva, koji su često rezultirali fluidnošću i prilagođavanju novonastaloj situaciji (vlastima i državi) ili, kao što ćemo vidjeti, radikalnom odbijanju prihvaćanja novog političko-ideološkog i nacionalnog konteksta. Pritom je zanimljivo primijetiti analogiju između dvije poratne tranzicije (nakon Prvog i Drugog svjetskog rata) koje su kao ishod imale (osim uspostave novih država i vlasti) homogenizacijske trendove, a potom i velike migracijske valove stanovništva, iako su se, naravno, bitno razlikovale u raznim drugim aspektima o kojima ovdje ne možemo detaljnije, a tiču se prije svega nasilnih postupaka fašističkog režima usmjerenih asimilaciji „aloglotskog“ (netalijanskog) stanovništva u pograničnom području i teritorijima pridobivenim Rapalskim ugovorom.¹²

Upravo u toj delikatnoj tranzicijskoj fazi, koja svoje korijene vuče još iz ratnog razdoblja, moguće je analizirati oblike i načine kroz koje su – i s jedne i s druge strane Jadrana – dominantni znanstveni i politički diskursi pokušavali iščitati društvenu zbilju pograničnog područja, kako bi je lakše kategorizirali, odnosno prilagodili i usmjerili u novonastali (ili budući) nacionalni ili državni kontekst.¹³ No, ako se udaljimo od nacionalnih (i nacionalističkih) narativa, prisutnih i u jednoj i u drugoj historiografiji (talijanskoj i jugoslavenskoj, odnosno hrvatskoj ili slovenskoj), možemo uvidjeti da je društvena zbilja u tranzicijskim fazama bila vrlo fleksibilna, pa su se i identifikacijski postupci također mijenjali ovisno o kontekstu i situaciji (kao što smo vidjeli i

9 Proces razgraničenja između Italije i Jugoslavije trajao je dugi niz godina. Započet je podjelom Julijske Krajine (Sporazumom 9.6.1945.) na okupacijske Zone A i B, tzv. Morganovom linijom. Zona A je bila pod savezničkom vojnom upravom, a Zona B pod jugoslavenskom vojnom upravom. Razgraničenje je parcijalno riješeno Pariškim mirovnim ugovorom iz 1947., nakon kojeg su stvorene dvije nove Zone A i B SIT-a na sjeverozapadu Istre, koje su tek nakon potpisa Londonskog Memoranduma iz 1954. dodijeljene Republici Italiji (Zona A), odnosno FNR Jugoslaviji (Zona B). Zaključno je proces razgraničenja ostvaren tek ratifikacijom Osimskog Sporazuma iz 1975., puna tri desetljeća nakon završetka rata.

10 U Zoni A, čiji je sastavni dio do potpisa mirovnog ugovora u Parizu, bila i Pula i okolica.

11 Početno se radilo o Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji (DFJ), koja je nakon 29.11.1945. preimenovana u Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju (FNRJ).

12 Više u: Marco Bresciani, „Una rivoluzione ‘antiasburgica’. Caos post-bellico, violenza e ascesa fascista nell’Istria post-asburgica,“ *Studi storici*, 4 (2022): 931–60. Vanni D’Alessio, „Istrians, Identifications and the Habsburg Legacy. Perspectives on Identities in Istria,“ *Acta Histriae*, 1 (2006): 15–39.

13 Tu specifičnost je KPH uočila još tijekom rata: „Ima još jedna poteškoća u ovom kraju (tik do mora zapadne Istre) tj. Italija je uspjela asimilirati priličan broj našeg pučanstva. Bit će po mom mišljenju 40% koji neznadu pisati ni čitati naš hrvatski jezik [...]. Tako je ovaj narod prespavao svoju nacionalnu svijest, koja se tek sada počela buditi.“ HR-HDA-1808, Oblasni komitet KPH za Istru, kutija 39, Izvještaj baze br.3, 11. lipanj 1943.

iz Brubakerove teorije), izmičući istovremeno rigidnim okvirima nacionalnih kategorizacija te često arbitrarno ili oportuno odlučujući „kome pripadati“ ili kako se identificirati.¹⁴

Kako bismo bolje pojasnili o čemu je riječ, krenut ćemo još od ratne faze, dok je svjetski sukob još bio u tijeku, a sudbina sjevernojadranskog prostora još gotovo u potpunosti neodređena. U toj se fazi Italija (u obliku antifašističkih Komiteta za nacionalno oslobođenje Italije, *Comitati di liberazione nazionale*, CLN)¹⁵ pripremala za završetak rata, u nadi da će se – zahvaljujući upravo CLN-u i antifašističkim strankama koje su se ujedinile u borbi protiv fašističkog režima i nacističke okupacije – uspjeti oduprijeti gubitku nacionalnog teritorija pri završetku rata, pogotovo onog na istočnoj obali Jadrana. Kako bi se pripremili za buduće diplomatske pregovore, odnosno kako bi se mogli nositi sa zahtjevima Jugoslavije (prikazanim i razrađenim u članku Josipa Smodlake „O razgraničenju Jugoslavije s Italijom“ tijekom ljeta 1944.),¹⁶ Ministarstvo vanjskih poslova Italije zatražilo je od povjesničara Ernesta Sestana, rođenog u Trentu, ali porijeklom iz Istre, da u jesen te iste godine opiše situaciju na „istočnoj granici“ Italije. U njegovim razmatranjima – izvorno objavljenim u obliku „spomenice“, a potom prerađenim u knjigu *Venezia Giulia: Lineamenti di storia etnica e culturale* (Julijska Krajina: Obilježja etničke i kulturne povijesti)¹⁷ – osim očekivanih obrazaca nacionalističke kulture, možemo pronaći vrlo zanimljivo iščitavanje društvene zbilje pograničnog područja, vezano za višestruke, fluidne i neodređene oblike identifikacija:

[...] utvrđivanje nacionalnosti se na ovom području ne pojavljuje kao jednoznačno, ni objektivno ni subjektivno; to jest, niti od strane onih koji provode popis stanovništva niti od strane onih koji su predmet popisa. Pojam nacionalnosti nije tako sigurna i neosporna činjenica, neposredne i nedvojbene svijesti kao što bi mogla pomisliti osoba neupućena u posebnu situaciju višejezičnih područja. U mnogim dijelovima Istre¹⁸, dva naroda¹⁹ su rasla zajedno, jedan se prožima i miješa na teritoriju drugog; unutar iste obitelji stariji, nepismeni ljudi govore slavenski dijalekt i donekle venetski dijalekt regije, s kojim mogu komunicirati sa širim svijetom i koji za njih predstavlja gotovo jezik kulture; mladi govore slavenski dijalekt roditelja, ali i talijanski koji su naučili u osnovnoj školi; služili su kao vojnici u talijanskim jedinicama; talijanski jezik jezik je ureda, s kojima ipak moraju komunicirati [...]. Pomiješani stoljećima, prosječni ljudi nemaju neposredan osjećaj vlastite nacionalnosti, kao što je to slučaj s osobama koje govore drugi jezik u homogenim jezičnim

14 Više o temi nepripadnosti i nacionalnoj ravnodušnosti kao analitičkoj kategoriji u: Zahra, „Imagined non-communities“, 2010.

15 CLN je formiran 9. 9. 1943. u Rimu, odmah nakon kapitulacije Italije, pod predsjedništvom Ivanoe Bonomija. U sastavu CLN su bile sljedeće stranke: Komunistička partija Italije, Demokršćanska stranka, Stranka akcije, Socijalistička stranka, Liberalna stranka i Demokracija rada. 26. prosinca 1944. talijanska vlada delegirala je CLN Sjeverne Italije (*Alta Italia*, CLNAI) da je zastupa u borbi protiv fašista i nacista u onom dijelu Italije koji još nije bio oslobođen, te je iz tog razloga CLNAI bio priznat od strane Saveznika.

16 Josip Smodlaka, *O razgraničenju Jugoslavije s Italijom* (Beograd: Izdanje Nove Jugoslavije, 1944).

17 Ernesto Sestan, *Venezia Giulia. Lineamenti di una storia etnica e culturale* (Udine: Del Bianco, 1997; prvo izdanje Roma: Edizioni italiane, 1947).

18 U izvorniku se spominje „provincia di Pola“, koja se odnosila gotovo na čitav istarski poluotok.

19 U talijanskoj verziji se navodi riječ „nazionalità“, u smislu nacionalne pripadnosti.

područjima; oni osjećaju više pripadnost državi nego naciji. [...] To objašnjava labilnost i oscilacije u popisima, iznenađujuće razlike čak i u malim vremenskim razmacima, koje nisu posljedica samo manipulacija vlasti odgovornih za popise, već i te subjektivne labilnosti mnogih popisanih osoba. Nacionalna pripadnost, među najnižim slojevima ovog višejezičnog područja, nije uvijek neosporna, već često čin izbora. Nije rečeno da bi mase slavenskog porijekla [...] u slučaju plebiscita glasale za Jugoslaviju, a talijanske mase za Italiju. Osobe koje bi se 1920. godine možda izjasnile kao Talijani i bile spremne glasati za Italiju, sada bi možda glasale za Jugoslaviju. U tom njihovom neizvjesnom sutonu svijesti o pripadnosti ovom ili onom narodu, prilikom odluke kako se izjasniti postaju odlučujući faktori koji nemaju nikakve veze s nacionalnim popisom: interes ili pretpostavljeni materijalni interes, klasni animozitet, lokalni antagonizmi, pasivno pridruživanje političkim agitatorima, ponašanje krda i imitacije. U praksi, mnogi iz masa slavenskog porijekla (također, iako u manjoj mjeri, iz talijanskih masa), ne bi se zapitali: jesam li Slaven²⁰ ili Talijan, već: pod kim će mi biti bolje, pod Italijom ili Jugoslavijom? To postaje određujući kriterij, iako ta preferencija može donijeti gorka razočaranja.²¹

Zadnja rečenica iz navedenog citata, napisana prije kraja rata dok sudbina istarskog poluotoka nije bila ni u najmanjoj mjeri definirana, posebno je značajna jer nagovještava kriterij kojim će se voditi dobar dio lokalnog stanovništva u momentu odluke vezane za budućnost Istre, ali i njihovih osobnih i obiteljskih sudbina. Kako ćemo uskoro vidjeti pomoću arhivske građe, u trenutku kada je stanovništvu pružena mogućnost (putem tzv. opcija²²) da odluče žele li zadržati talijansko državljanstvo i na taj način ostvariti mogućnost odlaska iz Istre (koja je mirovnim ugovorom iz 1947. pripala Jugoslaviji, a samim time i socijalističkom sustavu), većina njih se nije pitala što su po nacionalnosti, nego, kako je Sestan oštroumno zapazio, u kojoj će im državi

20 U izvorniku se koristi termin „slavo“ kojim se opisuje slavensko stanovništvo u pograničnom području.

21 „[...] l'accertamento della nazionalità in questa regione non si presenta univoca, né oggettivamente né soggettivamente; vale a dire, né da parte di chi fa il censimento né da parte di chi ne è oggetto. La nozione della nazionalità non è un fatto così certo, così indiscusso, di immediata e indubitabile consapevolezza come può credere la persona di cultura ignara tuttavia della situazione tutta peculiare alle regioni mistilingue. In molte parti della provincia di Pola le due nazionalità sono cresciute insieme, l'una si insinua e si confonde nel territorio dell'altra; in una stessa famiglia i vecchi, analfabeti parlano un dialetto slavo e, un poco, il dialetto veneto della regione, col quale possono comunicare col più vasto mondo che rappresenta per essi quasi la lingua della cultura; i giovani parlano il dialetto slavo dei genitori, ma anche l'italiano che hanno imparato alla scuola elementare; hanno fatto i soldati in reparti italiani; italiana è la lingua degli uffici, coi quali devono pur comunicare [...]. Frammisti da secoli gli uni con gli altri, questa gente di popolo non ha la percezione immediata della propria nazionalità, come avviene invece di fronte a chi parla lingua diversa in zone linguistiche omogenee; sentono piuttosto l'appartenenza allo stato che alla nazione. [...] Ciò spiega le incertezze ed oscillazioni nei censimenti, le differenze sorprendenti anche a breve distanza d'anni, che non sono dovute soltanto a manipolazioni delle autorità preposte ai censimenti, ma anche a questa incertezza subiettiva di molti dei censiti. La nazionalità, nelle classi più basse di questa terra mistilingue, non è sempre un dato inequivocabile di natura, ma spesso un atto di elezione. Non bisogna credere che, nel caso di un plebiscito, le masse slave [...] voterebbero per la Jugoslavia, e quelle italiane per l'Italia. Elementi che, nel 1920, si sarebbero forse dichiarati italiani e disposti a votare per l'Italia, ora, forse, voterebbero per la Jugoslavia. In questa loro incerta, crepuscolare consapevolezza dell'appartenenza a questa o a quella nazionalità, divengono poi determinanti, nel decidersi, elementi che nulla hanno a che vedere con il censimento nazionale: l'interesse o il supposto interesse materiale, il risentimento di classe, gli antagonismi di campanile e parrocchia, l'adesione supina a qualche agitatore politico, lo spirito di gregge e di imitazione. Nella pratica, moltissimi di questi elementi delle masse slave (ma anche, se pur in minor misura, delle masse italiane), non si domanderebbero: sono slavo o italiano, ma: sotto chi starò meglio, sotto l'Italia o sotto la Jugoslavia? Questo diventa il criterio determinante, anche se poi quella preferenza può riserbare amare delusioni“. – Sestan, *Venezia Giulia*, 184–86.

22 Ugovor o miru s Italijom, *Službeni list FNRJ*, br.74 od 29.8.1947. Opširnije u fusnoti 52.

biti bolje. Dakako, takvi stavovi bili su u neskladu s politički diktiranim nacionalnim zahtjevima i teritorijalnim pretenzijama koje su se uglavnom pozivale na povijesno i prirodno pravo (i s jedne i s druge strane), potiskujući pritom svaki oblik nacionalne ravnodušnosti (*national indifference*), hibridnosti ili fluidnosti, koji su u očima nacionalista predstavljali vrlo konkretnu prijetnju, pogotovo u tranzicijskim fazama, kada je trebalo kategorizirati (te eventualno učvrstiti ili pak iznova izgraditi) nacionalnu pripadnost lokalnog stanovništva.²³ Takav stav je uglavnom prenesen i u historiografiju, koja je također uvelike marginalizirala ove pogranične karakteristike i fenomene u ime nacionalnih (ili državnih) narativa, iako su oni itekako prisutni u arhivskoj građi, dokumentaciji pa čak i u popisima stanovništva iz tog razdoblja.

Popis Jadranskog Instituta

U jesen 1945. proveden je prvi poslijeratni popis stanovništva, čiji su rezultati objavljeni na francuskom jeziku (bjelodano za diplomatsku uporabu u procesu razgraničenja) pod naslovom *Cadastre National de l'Istrie (d'après le Recensement du 1er Octobre 1945)* u izdanju Jadranskog instituta na Sušaku.²⁴ Institut je utemeljen krajem svibnja odlukom Predsjedništva Narodne Vlade Hrvatske, pod vodstvom dr. Josipa Roglića, i imao je ključnu ulogu u složenoj proceduri pripreme materijala za Komisiju za razgraničenje, koja je trebala prikupiti svu nužnu dokumentaciju prije početka mirovne konferencije u Parizu.²⁵ Međutim, za razliku od prethodnih popisa stanovništva provedenih za vrijeme Habsburške Monarhije, a potom i Kraljevine Italije, koji su se temeljili na „razgovornom jeziku“ (*Umgangssprache* ili *lingua d'uso*)²⁶ kao ključnom kriteriju pri kategorizaciji stanovništva, cilj ovog popisa bilo je samoodređenje u nacionalnom smislu, u kojem je traženo da osobe definiraju vlastitu „narodnost“.²⁷ Pri tom se vrlo jasno specifikiralo da se ne traži državljanstvo (*cittadinanza*), koje je u tom momentu još uvijek bilo formalno talijansko, nego „narodnost“ (*nazionalità*), čime bi se na neki način ispravila „povijesna nepravda“ na štetu slavenskog stanovništva.²⁸ To je također i razlog zašto je kriterij „narodnosti“ bio bitniji od „razgovornog jezika“, jer su jugoslavenske vlasti bile svjesne da se talijanskim jezikom tada koristila velika većina lokalnog stanovništva, tim više jer je talijanski za vrijeme dugogodišnjeg fašističkog režima bio jedini dozvoljeni jezik uporabe u svim službenim institucijama, obrazovnim ustanovama i javnim mjestima, stoga su i oni koji se nisu smatrali Talijanima neminovno

23 Primjer takvog studija slučaja je: Marco Abram, „Integrating Rijeka into Socialist Yugoslavia: The Politics of National Identity and the New City's Image (1947–1955),“ *Nationalities Papers*, 1 (2018): 69–85.

24 *Cadastre National de l'Istrie, d'après le Recensement du 1er Octobre 1945*, I–XII.

25 HR-HDA-1166, Komisija za razgraničenje pri predsjedništvu Vlade NR Hrvatske.

26 O prethodnim popisima stanovništva Paolo Parovel, *L'identità cancellata. L'italianizzazione forzata dei cognomi, nomi e toponimi, nella Venezia Giulia dal 1919 al 1945, con gli elenchi delle province di Trieste, Gorizia, Istria ed i dati dei primi 5300 decreti* (Trieste: Eugenio Parovel Editore, 1985).

27 O detaljima navedenog popisa stanovništva iz 1945 Petar Bagarić, „Popis jadranskog instituta u Istri 1945. godine,“ *Acta Histriae*, 3 (2015): 447, 448.

28 HR-HDA-1166, kutija 9, 2.1.4.3.6., 1, 18.

govorili i talijanski jezik. No, umjesto „razgovornog jezika“, u popisu iz 1945. se tražilo da se navede „obiteljski jezik“ (*langue de famille*) kao onaj koji se koristi u obiteljskom okruženju i koji se prenosi iz generacije u generaciju.²⁹ Time se još jednom pokušalo doskočiti dugoj fazi zabrane korištenja „slavenskih“ jezika (*lingua slava*) u Julijskoj Krajini u prethodna dva desetljeća, inzistirajući na obiteljskim tradicijama, kao jedinim „istinskim dokazom“ pripadnosti.³⁰

Međutim, ono što nam je u ovom radu bitno i čemu historiografija nije posvetila puno pažnje, upravo su one nedefinirane kategorije u nacionalnom smislu, koje se nisu uklapale u pokušaje kategoriziranja stanovništva od strane novih jugoslavenskih vlasti. Doista, dosadašnje povijesne analize u vezi navedenog popisa stanovništva iz 1945. uglavnom su se fokusirale ili na njegovu „obranu“ ili na kritičku dekonstrukciju, međutim i jedna i druga su to činile uglavnom (i iznova) u nacionalnom ključu, kako bi ili opravdale „povijesno pravo“ da se Julijska Krajina pripoji Jugoslaviji ili to pravo osporile, ukazujući na problematičnosti, nepravilnosti i pokušaje prikazivanja radikalno drugačije slike (u smislu nacionalne pripadnosti) u odnosu na prethodna razdoblja.³¹ Povijesna se debata tako svela gotovo isključivo na nacionalne (i nerijetko nacionalističke) rasprave, izostavljajući iz analize druge bitne čimbenike koji mijenjaju poznate crno-bijele prikaze i koji nam, u raznim nijansama „sive zone“, pružaju uvid u složenost, višeslojnost i fluidnost pograničnog prostora o kojem je riječ.³²

Ovdje ćemo to pokazati na primjeru sjeverozapadnog dijela Istre³³ (konkretno na području Bujštine, odnosno gradova Buje, Umag i Novigrad) koji se nalazio u neposrednoj blizini demarkacione „linije Morgan“, dakle u pograničju pograničnog prostora i, štoviše, u onom dijelu Istre koji će još dugo (gotovo čitavo desetljeće nakon završetka rata) ostati u neizvjesnosti konačnog diplomatskog rješenja između Italije i Jugoslavije.³⁴ Pragmatičnost lokalnog stanovništva, koje je u prethodnih par desetljeća

29 HR-HDA-1166, kutija 3, 2.1.1.2.1., 11.

30 *Cadastre National de l'Istrie, d'après le Recensement du 1er Octobre 1945*, I-XII.

31 O raspravama i jugoslavenskim argumentima o „povijesnom pravu“ na pripojenje Julijske Krajine Jugoslaviji u: AJ, fond 507, fasc. IX/48/XI 1-5, Mirovna konferencija u Parizu i DAMSPS, fond 1945, fasc. Italija, Materijali za Mirovnu konferenciju u Parizu.

32 Ovdje ćemo navesti samo neke od radova koji su se bavili kritičkom analizom popisa iz 1945., uglavnom iz nacionalne perspektive: AA.VV., *La comunità nazionale italiana nei censimenti jugoslavi 1945–1991* (Rovigno, Fiume, Trieste: Centro di ricerche storiche, Unione italiana, Università popolare, 2001). Cristiana Colummi, Liliana Ferrari, Gianna Nassisi i Germano Trani, *Storia di un esodo. Istria 1945–1956* (Trieste: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, 1980). Luciano Giuricin, „Il censimento jugoslavo del 1945 secondo il Cadastre National de l'Istrie“, *Storia urbana* 103 (2003): 31–45. Olinto Mileta Mattiuz, *Popolazioni dell'Istria, Fiume, Zara e Dalmazia (1850–2002)* (Trieste: Edizioni A.D.E.S., 2005).

33 Nužno je pojasniti da se ne radi isključivo o Bujštini, nego o širem fenomenu raznih oblika identifikacija o kojima je bilo riječi na početku ovog rada i koji se osim nacionalne ravnodušnosti, hibridnosti, nedefiniranosti i fluidnosti manifestiraju i kroz lokalne i regionalne identitete, kako je to izvrsno pokazao američki povjesničar Jeremy King na primjeru stanovnika grada Budweisa, današnje České Budějovice, u knjizi *Budweisers into Czechs and Germans. A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948* (Princeton: Princeton University Press, 2002). U tom smislu zanimljivo je uočiti da se jedan dio stanovnika grada Rijeke na tom istom popisu iz 1945. definirao kao „Fiumani“ – koristeći dakle lokalnu identifikaciju s gradom (kao na primjeru Budweisersa o kojem piše King), iako se taj podatak u popisu navodio pod „Talijani“ – Bagarić, „Popis jadranskog instituta u Istri 1945. godine“, 455.

34 Taj će dio Istre, nakon potpisivanja Mirovnog ugovora u Parizu, biti ponovo podijeljen na Zonu A (Trst i okolica) i Zonu B (zona Slovenskog primorja do ispod Novigrada, zajedno s Bujštinom), u sklopu tzv. Slobodnog Teritorija Trsta (STT), sve do potpisa Londonskog Memoranduma u listopadu 1954.

iskusilo nekoliko promjena država, vlasti i režima (od Habsburške Monarhije do Kraljevine Italije, potom fašističkog režima i nacističke okupacije u sklopu tzv. Operacijske zone Jadranskog primorja, *Operationszone Adriatisches Küstenland*, te po završetku rata jugoslavenske i savezničke uprave), formulirala se kroz „nacionalnu ravnodušnost“ (*national indifference*)³⁵, odnosno vrlo jasno odbijanje izražavanja u smislu „narodnosti“ na popisu iz 1945., preferirajući kategoriju „nacionalno neopredijeljenih“ (*sans déclaration de nationalité*), koju su jugoslavenske vlasti tom prilikom bile primorane dodati među ostale koje su bile ponuđene na popisnim listama.³⁶ U pojedinim mjestima, kao na primjer u Merišću svi su se stanovnici izjasnili kao nacionalno neopredijeljeni ili gotovo svi kao npr. u Tribanu, Sorbaru i Petroviji.³⁷ U Brtonigli se samo neznatni broj stanovnika izjasnio kao Talijani (36) ili Hrvati (12), dok ih se 2.450 izjasnilo kao neopredijeljeni. Općenito, u čitavom Kotaru Buje, koji je brojio ukupno 23.662 stanovnika, Talijanima se izjasnilo njih 8.316, Hrvatima 8.165 te neopredijeljenima 7.071 osoba, gotovo trećina popisanih, jednako kao i u općinama Umag (1.509 od ukupnih 3.933) i nešto manje Novigrad (676 od 2.353).³⁸

U tom istom kotaru zanimljiv je i podatak koji se tiče „obiteljskog jezika“, prema kom se 13.412 osoba izjasnilo u korist talijanskog, a 10.195 u korist hrvatskog jezika, što osporava tvrdnje pojedinih voditelja popisnih sektora iz tog razdoblja koji su u svojim izvješćima prenosili da se radilo o „ogromnoj većini hrvatskog porijekla“, izloženoj sistematskom „odnarođivanju“.³⁹ Štoviše, kako su pokazali razni povjesničari koji se bave pograničnim područjima, ovi podatci dodatno ukazuju da nije moguće uspostaviti nikakav izravan odnos između iskaza pripadnosti (u nacionalnom smislu) i svakodnevne jezične prakse.⁴⁰ To nas dovodi do dva moguća zaključka: prvi je da nove jugoslavenske vlasti nisu mogle računati na bezuvjetan „narodni plebiscit“ u svoju korist, iako su na tom narativu izgradile čitavu svoju ratnu i poslijeratnu propagandu kako bi dokazale suštinsku (i većinsku) „slavensku“ narav Istre.⁴¹ Naime, kroz dugogodišnji nacionalni narativ o prisilnom odnarođivanju slavenskih masa – koji je svakako proizlazio i iz neupitne izloženosti nasilnim i restriktivnim politikama fašističkog režima – jugoslavenske su vlasti očekivale apsolutnu podršku većinskog dijela stanovništva u svim dijelovima Istre, osim u onima u kojima su Talijani bili većina i koji su u jugoslavenskim dokumentima prikazivani kao „enklave u hrvatskoj i slovenskoj masi“, odnosno „raštrkani etnički otoci, bez ikakvog teritorijalnog kontinuiteta“.⁴² Međutim, taj ishod nije bio tako

35 Ovdje se osvrtno na kategoriju „nacionalno ravnodušnih“ odnosi na njen opsežan i široki pojam, kako je Zahra opisuje u svojim radovima. – Zahra, „Imagined non-communities“, 2010.

36 Mogućnost odbijanja da se osobe izjasne o vlastitoj „narodnosti“, te da se samim time uvrste u neopredijeljene, koristila se i kao „dokaz nepristranosti i odsutnosti bilo kakve prisile koja karakterizira ovaj popis“, *Cadastre National de l'Istrie*, III.

37 U Sorbaru je od ukupnih 506 stanovnika, 500 bilo neopredijeljeno, dok ih je u Tribanu bilo 284, od ukupnih 294, u Petroviji 633 od ukupnih 677. – *Cadastre National de l'Istrie*, 548, 549.

38 Ibid.

39 HR-HDA-1166, kutija 3, 2.1.1.2.1., 10, 1-2. Izvješće o provedbi popisa Ante Grubišića, dopis od 24. studenog 1945.

40 Tomasz Kamusella, *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe* (London: Palgrave Macmillan, 2008).

41 Taj nacionalni narativ je kasnije prenesen i u historiografiju te ga se može pronaći u raznim oblicima sve do danas.

42 AJ-507, f. IX/48/XI 1-5, Mirovna konferencija u Parizu, 2-8.

linearan i uzročno-posljedičan, barem ne kako su ga zamišljale tadašnje vlasti: da će nakon dokinuća procesa nasilne talijanizacije automatski izroniti pravi identitet Istre – onaj slavenski. Stoga se nova vladajuća elita morala suočiti s fenomenima s kojima nije u potpunosti znala upravljati te je nakon popisa iz jeseni '45. morala uložiti dodatni napor kako bi nacionalizirala narodne mase, u čemu je – kao što ćemo uskoro vidjeti – tek parcijalno uspjela, bez obzira na bitno postignuće jugoslavenske diplomacije koja je u poslijeratnim godinama inkorporirala gotovo čitavi istarski poluotok.⁴³

Drugi zaključak koji proizlazi iz spomenutog popisa stanovništva vezan je za binarni koncept selo/grad. Radi se o toposu prema kom se grad veže za identitetsku kategoriju „Talijana“, dok se ruralne sredine prikazuje kao isključivo „slavenske“ (te ih se na taj način dodatno opterećuje vrijednosnim sudom).⁴⁴ Taj se topos utvrdio u talijanskoj irendentištkoj historiografiji s početka 20. stoljeća, a potom i ustalio u nacionalnim povijesnim narativima poslijeratne talijanske historiografije kao samorazumljiv interpretativni ključ međuetničkih odnosa u Julijskoj Krajini.⁴⁵ Međutim, kako je razvidno iz primjera kotara Buje, društvena zbilja Julijske Krajine bila je znatno drugačija od narativa osnovanih na dihotomiji selo/grad, pa je vrlo problematično konstatirati da su ruralne zone bile isključivo „slavenske“. To nas još jednom dovodi do zaključka da se pogranične zone vrlo teško uklapaju u crno-bijele prikaze prisutne u nacionalnim paradigmama te da im je nužno pristupiti iz drugačije perspektive, kako bismo dobili širu i kompleksniju povijesnu sliku, pogotovo onih fenomena koji su obilježili historijske pripovijesti druge polovice 20. stoljeća.

Migracijski valovi

Jedna od ključnih tema historiografije sjevernojadranskog prostora u poslijeratnom razdoblju odnosi se na migracijske valove stanovništva, koje talijanski povjesničari često nazivaju biblijskim terminom „egzodus“.⁴⁶ O toj temi napisano je mnoštvo radova, pogotovo u zadnja tri desetljeća otkad je ta tema (zajedno s „fojbaumama“⁴⁷) postala nukleus novog nacionalnog mita u kojem, kako u javnom prostoru tako i unutar historiografije, iz godine u godinu sve veći udio zauzima antislavenski diskurs.⁴⁸ Nije nam ovdje namjera detaljno analizirati složenu prirodu migracijskih

43 U arhivskoj građi se može pronaći mnoštvo dokumenata u kojima se navodi da ljudi „ne znaju da li bi rekli da su Hrvati ili Talijani“, npr. HR-DAPA-385, KKPH Buzet, Sastanak Kotarskog komiteta KPJK 17. srpnja 1947.

44 Kroz dihotomiju selo/grad binarno se suprotstavljaju i druge kategorije vezane za tu paradigmu: superiorno/inferiorno, visoka kultura/niska kultura, civilizacija/primitivizam itd, zanemarujući pritom niz drugih mogućih kategorija analize povijesne zbilje (društvenih, kulturnih, političko-ideoloških i drugih) koji nisu vezani za etničku ili nacionalnu pripadnost. Više u: Marta Verginella, „Il paradigma città/campagna e la rappresentazione dualistica di uno spazio multi-etnico“, *Contemporanea*, 4 (2008): 779–92.

45 Badurina, *Strah od pamćenja*, 197.

46 O kritičkoj analizi termina „egzodus“ više u: Franko Dota, *Zaraćeno poraće. Konfliktni i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre* (Zagreb: Srednja Europa, 2010).

47 Simbolični termin kojim se u talijanskoj historiografiji i javnom prostoru kumulativno označava sve partizanske zločine i nasilne radnje počinjene na sjevernojadranskom prostoru između rata i poraća, s posebnim fokusom na jesen 1943., nakon talijanske kapitulacije, i proljeće 1945., po ulasku jugoslavenske vojske u Trst i Goricu.

48 Više u: Mila Orlić, „Talijansko javno pamćenje i slika drugog: antislavenski stereotipi u recentnoj historiografiji i književnosti sjevernojadranskog prostora“, *Acta Histriae*, 2 (2023): 333–52.

procesa koji su obilježili istarsko 20. stoljeće i koji se mogu kontekstualizirati nakon svakog rata, odnosno promjene državnih okvira: nakon završetka Prvog svjetskog rata kada je Istra pripala Kraljevini Italiji, u poraću Drugog svjetskog sukoba kada je prešla pod jugoslavensku upravu te – iako u manjoj mjeri, nakon formiranja novih neovisnih država nakon raspada SFRJ: Hrvatske i Slovenije i ratova iz devedesetih.⁴⁹ Ono na što kanimo obratiti pažnju jest komparativna analiza kategorizacije stanovništva „odozgo“ (u ovom konkretnom slučaju jugoslavenskih vlasti) te paralelnih identifikacijskih procesa „odozdo“ (kroz iskaze pojedinaca) u već spomenutom tranzicijskom kontekstu nakon završetka Drugog svjetskog rata, kroz vrlo specifičan rakurs.⁵⁰ Za razliku od dosadašnjih povijesnih analiza, koje su se uglavnom fokusirale na diplomatsku borbu za pripojenje Istre (Jugoslaviji ili Italiji) te na konsekvantne migracijske tokove kao ishode nacionalne prirode, ovdje ćemo se još jednom fokusirati na fluidnost pograničnog područja u identifikacijskim procesima kroz konkretan primjer tzv. opcija.⁵¹

Nakon potpisa Ugovora o miru s Italijom u Parizu u veljači 1947. godine, koji je stupio na snagu 15. rujna 1947., uređena su razna sporna pitanja, među kojima je pitanje državljanstva svakako bilo jedno od najdelikatnijih. Prema odredbama članka 19., osobe koje su do potpisa Ugovora o miru imale stalno prebivalište na pripojenom području gubile su talijansko u korist jugoslavenskog državljanstva, isključujući one osobe čiji je govorni jezik bio talijanski.⁵² Te osobe dobile su mogućnost „optiranja“ (otud opcije ili optacije) da – ukoliko žele – zadrže talijansko državljanstvo, ali su u tom slučaju bili primorani napustiti teritorij FNRJ i iseliti se u Italiju u roku od godine dana nakon podnošenja zahtjeva za opciju.⁵³ Taj naoko prilično jednostavan koncept, koji je u namjerama diplomatskih elita trebao „riješiti“ pitanje sjevernojadranskog prostora, u suštini se pokazao kao najsloženiji problem s kojim su se nove jugoslavenske vlasti trebale suočiti u poslijeratnom razdoblju. Prvi razlog je bilo iluzorno očekivanje da će iz Istre optirati samo „pravi“ Talijani, koji su, kao što smo već vidjeli u narativima jugoslavenske propagande predstavljali samo izolirane otočiće u moru slavenskih masa.⁵⁴ To se, naime, i dogodilo: Pula se gotovo u potpunosti ispraznila odmah nakon potpisa mirovnog ugovora (još u veljači 1947.), jer talijanski govoreće stanovništvo

49 O migracijama na području Kopra više u: Jure Gombač, *Esuli ali optanti? Zgodovinski primer v luči sodobne teorije*, (Koper: Založba ZRS, 2005). Jure Gombač, „Izseljevanje iz Kopra in njegove okolice po sprejetju Londonskega memoranduma. Analiza podatkov odhajajočih skozi prizmo narodnosti,“ *Annales* 26 (2001): 395–402.

50 O procesu kategorizacije istarskog društva za vrijeme Habsburške Monarhije: Daniela Simon, „The ‘Hybrids’ and the Re-Ordering of Istria, 1870–1914,“ *Acta Histriae*, 4 (2020): 577–604. Francesco Toncich, „Istria Between Purity and Hybridity: The Creation of the Istrian Region through Scientific Research in the 19th Century,“ *Acta Histriae*, 4 (2020): 541–76.

51 HR-DAPA-88, Kotarski Narodni Odbor (KNO) Poreč, kutija 100, Optanti, 1950.

52 „Zakon o državljanstvu osoba na području pripojenom FNRJ po Ugovoru o miru sa Italijom,“ *Službeni list FNRJ*, br. 104, 6. 1. 1948. Preciznije rečeno, u Zakonu je propisano da osobe koje su na dan 10. lipnja 1940. imale prebivalište na području koje je pripojeno teritoriju FNRJ, kao i njihova djeca rođena poslije tog dana, stječu 15. rujna 1947. državljanstvo FNRJ i državljanstvo one narodne republike na čijem se području nalazi mjesto u kojem su na dan 10. rujna 1940. imale svoje prebivalište. – DAMSPS, fond 1947, fasc. 54, Optanti, dosije 6.

53 O opcijama v. Orietta Moscarda, „Una frattura storica: l’Istria del dopoguerra e le opzioni per la cittadinanza italiana,“ *Quaderni XXXII* (2021): 12–41.

54 AJ, fond 507 (Italija), kutija IX/48, Mirovna konferencija u Parizu: „Rezultati popisa od 1945 pokazuju da Italijani u Istri sačinjavaju jednu četvrtinu celokupnog broja stanovništva i da oni samo žive u nekoliko izolovanih etničkih ostrva, mahom gradovima, bez ikakvog teritorijalnog kontinuiteta.“

nije željelo iskusiti ni dana pod jugoslavenskom upravom – bili su dio Zone A te samim time pod savezničkom upravom sve do potpisa Ugovora o miru.⁵⁵ Ono što nije bilo očekivano jest odlazak i dobrog dijela stanovništva koje jugoslavenske vlasti nisu smatrale Talijanima.⁵⁶

Kako bismo bolje razumjeli migracijske valove, potaknute dijelom i kroz „opcije“, potrebno je ponovo usmjeriti pažnju na karakteristike pograničnog područja, koje smo već prethodno opisali, i koje su se i ovom slučaju pokazale kao kontekstualne i situacijske, višeslojne i fluidne, s promjenjivim i oportunističkim obilježjima. Ključno je pritom sagledati širi europski i globalni geopolitički okvir: Europa je u tom razdoblju već bila podijeljena „Željeznom zavjesom“ na dva bloka, a nakon potpisivanja Mirovnog ugovora postalo je očito da je Istra i formalno ostala izvan granica „Zapadne Europe“. Ako tome pridodamo poslijeratnu, tranzicijsku fazu, koja je bila dramatična diljem Europe zbog gladi, razorenosti gradova, nestašice hrane i mnogih drugih osnovnih potreština, i na to nadovežemo radikalne promjene u „spornim“ područjima koja su bila predmet diplomatskih prijedora (kao što je bio slučaj s Istrom), dobivamo uvid u vrlo složenu društvenu zbilju koju nije moguće iščitavati samo u nacionalnim okvirima, u kojima se višeslojni migracijski fenomeni svode na pojednostavljene analize, uglavnom osnovane na binarnoj podjeli Talijani/Hrvati. Poratni tranzicijski kontekst karakterizirali su razni čimbenici, prije svega formiranje novih granica tamo gdje one do tog momenta nisu postojale. Te nove granice su potom uvjetovale navike i živote ljudi u pograničnim zonama odvajajući ih od Trsta kao gospodarskog središta kojem su povijesno bili vezani, čime je prekinuta uobičajena trgovina i razmjena koja je polučila golemom i proširenom nestašicom svih vrsta proizvoda. Reakcija na tu situaciju pronađena je u najstarijoj doskočici: crnoj burzi i krijumčarenju, kao najraširenijoj djelatnosti u poslijeratnoj Istri, koju nove vlasti nikako nisu uspijevale kontrolirati, a kamoli suzbiti.⁵⁷ Dodatni faktori koji su budili nezadovoljstvo lokalnog stanovništva bile su razne odredbe vezane za uspostavu nove države (kao što je prikupljanje poreza ili uvođenje nove monete, tzv. jugolire) odnosno novog socijalističkog sustava (kao npr. Agrarna reforma ili dobrovoljne radne akcije), koje su namjeravale radikalno izmijeniti dotadašnje gospodarske, političko-ideološke i kulturne prakse i lojalnosti. Ako u taj kontekst smjestimo ono pitanje koje je još tijekom rata naveo Ernesto Sestan u svojoj analizi stanovništva pograničnog područja i koje se ne svodi na navodnu nacionalnu pripadnost nego na simplicistički koncept „u kojoj će mi državi biti bolje?“, imajući pritom u vidu masovnu propagandu koju je Italija provodila kako bi stanovnicima bivše Julijske Krajine pokazala izobilje i prednosti kapitalističkog sustava („u Trstu ima svega“⁵⁸), možemo lako doći do zaključka da se obični ljudi nisu

55 O složenoj povijesti Pule Darko Dukovski, *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači Apokalipse* (Pula: Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, 2011).

56 U izvještaju iz 1949. Ministarstva za Novooslobodene krajeve Uredu Predsjednika Vlade Jugoslavije navodi se da je broj optanata u Istri u prvih godinu dana bio otprilike 30.000 od kojih je „barem pola bilo hrvatskog porijekla“. – AJ, fond 50-66-147, Vojna Uprava J.A.-STI. Taj navod potvrđuje i drugi dokument u kojem su preciznije navedeni svi podaci: „od 15.09.1947. do 15.09.1948. podneseno je 32.417 izjava o opciji, koje obuhvaćaju 44.896 osoba, od kojih su Talijani 26.509, a Hrvati ili Slovenci 18.387“. – AJ, fond 50-3-7, Vlada FNRJ, Predsedništvo Vlade, 1949.

57 Više u: Orlić, *Identità di confine*.

58 HR-DAPA-385, KKPH Buzet, Izvješće sa sastanka Kotarskog Komiteta KPH Buzet 14. travanj 1948.

vodili nacionalnim porivima (koliko god na tome inzistirale nacionalne elite), već vrlo konkretnim i pragmatičnim odabirima koji su mogli poboljšati njihove svakodnevne živote uvjete.⁵⁹ U tom su smislu „opcije“, predviđene mirovnim ugovorom, nudile formalni alat ne samo za dokazivanje vlastite nacionalne pripadnosti (u ovom slučaju talijanske), već i kao sredstvo za ostvarenje ciljeva socijalne i ekonomske prirode (u obliku materijalnih prednosti ili profesionalnih prilika) lokalnog istarskog stanovništva u potrazi za boljim životom.⁶⁰ O tome je bilo govora i na sjednici Centralnog komiteta KPH, održane u Zagrebu 14. lipnja 1948., u čijem se zapisniku navodi se „da je u Istri zavladao strah od gladi. Javio se velik broj ljudi za optaciju, među njima istina najvećim dijelom žene i djeca Talijana, ali je bilo dosta radnika i seljaka i samih Hrvata“.⁶¹ To je između ostalog i razlog zašto se jedan dio optanata nije zadovoljio dolaskom u Italiju, nego su prosljedili svoj put u prekooceanske zemlje preko međunarodnih udruga kao što je *International Refugee Organization*.⁶² Na taj se način žiteljima bivše Julijske Krajine, u područjima koja su mirovnim sporazumom pripala Jugoslaviji, pružila jedinstvena i izvanredna mogućnost (koju nije imao niti jedan građanin tzv. Istočnog bloka) da službeno i formalno napusti zemlju, koristeći pritom i dodatnu beneficiju odlaska „na Zapad“.⁶³

Dakako, kako bi to ostvarili morali su izjaviti (i dokazati) da im je govorni jezik talijanski, što većini stanovništva nije predstavljalo problem jer su poznavali oba jezika odnosno, bolje rečeno, nisu govorili niti jedan standardni jezik već dijalektalne oblike koji su više sličili talijanskom jeziku nego hrvatskom. Već smo spomenuli da je u prethodnom dvadesetljetnom razdoblju talijanski jezik bio jedini (ne samo službeni, nego i jedini dozvoljen) u svim institucijama, obrazovnim ustanovama i javnom prostoru, pa ga je većina žitelja Istre morala kad-tad naučiti za svoje svakodnevne potrebe. Stoga se vrlo brzo ispostavilo da je jezični kriterij vrlo ambivalentan u pograničnoj zoni (pogotovo uz specifičnu povijesnu pozadinu fašističkog režima i nasilne talijanizacije), pa su se nove jugoslavenske vlasti morale suočavati s dodatnim poteškoćama u definiranju i kategorizacijama nacionalne pripadnosti pri odobravanju (ili osporavanju)⁶⁴

59 HR-DAPA-385, KKP Buzet, Izvješće sa sastanka Kotarskog komiteta KPJK 17. veljače 1948. u kom se opisuje situacija na terenu: „Osjeća se nedovoljan rad samih članova Komiteta i kontrole na terenu. Naročito se to osjeća na granici gdje ljudi masovno traže za optaciju i oni se nikoga ne boje već je to prešlo u anarhiju. To se osjeća i u hrvatskim selima [...]. Omladinci koji bi trebali otići sada u vojsku ima njih jedan broj koji će zbog toga otići u Italiju i to kod ljudi iz zemlje.“

60 HR-HDA, fond 1220, CK KPH Komisija za Agitaciju i Propagandu, kutija 4, fasc. KK KPH Poreč. U mjesečnom izvještaju CK KPH i Oblasnom komitetu KPH od 6. ožujka 1951. se navodi: „dolaze razni paketi iz Trsta i Italije i to u posljednje vreme mnogo više nego prije. Ti paketi uglavnom sadrže namirnice, rižu, najlon-čarape i slične stvari, kao i pisma koja nagovaraju na opcije.“

61 *Zapisnici Politibiroa Centralnog komiteta Komunističke Partije Hrvatske 1945–1952, Svezak I (1945–1948)* (Zagreb: HDA, 2005), 470.

62 O problemima s kojima su se suočavale međunarodne organizacije prilikom kategorizacije istarskog stanovništva prema njihovoj nacionalnoj pripadnosti više u: Pamela Ballinger, „History’s “Illegibles”: National Indeterminacy in Istria“: „IRO spent a good amount of time worrying about how to classify refugees from Venezia Giulia, examining these debates illuminates the ways in which nationalization processes were far from complete in the region. Despite their visibility as a problem or concern for IRO staff, these “indeterminate” refugees have nonetheless been largely invisible in the historiography of the region and work on identity in the Julian “borderlands”, 124.

63 Ibid.

64 Mnoštvo je dokumenata u kojima se navodi da se „mora razbiti svaki pokušaj opcije, kao i to da se ne dozvoli da Hrvati podnašaju molbe i žalbe, nego samo onima koji govore talijanskim jezikom kao i Talijanima“. – HR-DAPA-385, KKP Buzet, Izvješće sa sastanka Kotarskog Komiteta KPH Buzet 10. studenog 1948.

opcija, što je dovelo do vrlo kritične situacije i reakcije odozdo (onih čije su opcije odbijene) u sveopćem i sve više prisutnom nezadovoljstvu lokalnog stanovništva.⁶⁵

Specifičnost i složenost poslijeratnog konteksta na sjevernojadranskom prostoru može se analizirati i kroz bogate arhivske fondove vezane za opcije (u Pazinu, Zagrebu i Beogradu) iz kojih se mogu rekonstruirati razne životne priče koje ukazuju na drugačiju sliku od one prikazane kroz isključivo nacionalne narative. Štoviše, ti su fondovi posebno korisni u kritičkom promatranju interakcije povijesnih procesa odozgo (preko odluka nadležnih vlasti u vezi odobravanja ili odbijanja opcija) i odozdo (putem žalbi koje je stanovništvo upućivalo vlastima) kroz koje su razvidni svi fenomeni o kojima smo do sada govorili u članku. Tako se, na primjer, u slučaju Karla Saine navodi da je Državni Sekretarijat za Unutrašnje poslove 20. srpnja 1951. odbio zahtjev za opciju jer se radi o osobi čiji je govorni jezik hrvatski, a narodnost hrvatska, iako se radi o osobi koja je drugačije argumentirala svoju nacionalnu pripadnost i govorni jezik. Iz obrazloženja možemo saznati da je Saina imao dvije sestre koje su se 1926. iselile kao talijanske državljanke (što je sam Saina navodio kao dokaz svoje nacionalne pripadnosti – deklarirajući se kao Talijan), međutim također se navodi da dotični u FNRJ ima još jednu sestru, dva brata i majku, koji nisu optirali (što pak vlasti koriste kao argument da mu je narodnost hrvatska).⁶⁶ Takve obiteljske situacije nisu bile izuzetak, dapače, mnoge obitelji su se podijelile (te naknadno raselile) upravo na osnovi „situacijskih i kontekstualnih identifikacijskih procesa“ o kojima govori Rogers Brubaker: neki su svojim odlaskom „potvrdili“ svoj talijanski identitet, neki su otišli, ali su se po dolasku u Italiju identificirali drugačije (na što ukazuju radovi Pamele Ballinger), neki od talijanskih govornika su ostali – vlastitom odlukom ili odlukom vlasti (koja im je odbila opciju) te su opet imali mogućnosti (re)definirati svoj identitet kao talijanska manjina na sjevernojadranskom prostoru (koja je prisutna sve do danas) ili se progresivno „asimilirati“ (kroz procese školovanja, zaposlenja, stvaranja „mješovitih“ obitelji) uz manje ili veće pritiske države i/ili okolice.

Na takve karakteristike pograničnog područja su ukazivali i mnogi povijesni akteri čije se analize Julijske Krajine mogu pronaći u arhivskim fondovima. Jedan od njih je i tršćanski svećenik Carlo Musizza, iz biskupije u Kopru, koji se izravnim pismom 5. lipnja 1946. obratio Savjetu Ministara inozemnih poslova u Parizu, u kojem je između ostalog naveo:

„Ko poznaje ma i površno etničku strukturu našeg kraja zna da su italijanski, slovenački i hrvatski autohtoni stanovnici toliko pomešani, izmešani i povezani međusobno, naročito u obalskoj zoni Julijske Krajine [...]. Pored toga, u Trstu, Gorici, Puli i ostalim manjim centrima većina italijanskih porodica formirana je ukrštavanjem italijanskog i slavenskog stanovništva, tako da postoji vrlo mali broj autohtonih porodica u Julijskoj Krajini koje bi bile čisto italijanske krvi.“⁶⁷

65 U Diplomatskom arhivu Ministarstva spoljnih poslova Srbije (DAMSPS) pohranjena je sva dokumentacija vezana za „opcije“, zajedno sa žalbama (i onih pristiglih u urede jugoslavenskih ambasada i konzulata u Italiji), odredbama i obrazloženjima kriterija u delikatnom procesu donošenja odluke odobrenja ili odbijanja optantskih zahtjeva te dugomjesečne prepiske između raznih vladajućih organa koji su se suočavali problemima koje očito nisu predvidjeli, kao i sve većem broju zahtjeva za odlazak iz zemlje koji su pristizali iz dana u dan.

66 HR-HDA, fond 279, Konzularni Odjel pri Predsjedništvu Vlade NR Hrvatske - Opcije (1948–1953), kutija 396, Rješenje br.2594.

67 AJ, fond 50, FNRJ Vlada, fasc. 3/7, Pismo Mons. Dott. Carlo Mussizza Savjetu Ministara Inostranih poslova.

Ovim se citatom možemo samo kratko osvrnuti i na tzv. miješane brakove ili obitelji, koje nisu bile rijetkost u pograničnim zonama, a koje također otvaraju druga brojna pitanja u vezi identifikacijskih procesa i njihovih (ne)prisutnosti unutar nacionalnih narativa.

Kao dodatni argument „situacijskih i kontekstualnih“ identifikacijskih procesa u vezi migracijskih valova lokalnog stanovništva s područja Istre u poslijeratnom razdoblju, navest ćemo još jedan (premda manjinski) fenomen koji također proizlazi iz arhivske građe, a tiče se povlačenja opcija odnosno podnošenja zahtjeva za povratak u Jugoslaviju. Naime, početkom 1950. Ministarstvo unutrašnjih poslova FNRJ je obavijestilo Ministarstvo inostranih poslova da se „u posljednje vrijeme promijenila situacija među optantima, specijalno na terenu Istre i Rijeke. Pošto se približavaju zadnji rokovi za iseljenje optanata u Italiju, mnogi su optanti promijenili svoju odluku i najednom zatražili državljanstvo FNRJ, premda su im već uručeni dekreti o pozitivnom rješenju njihove opcione molbe. Ta pojava zauzela je donekle masovni karakter i do sada je predalo molbu za prijem u naše državljanstvo oko 400 osoba. Prema primljenim podacima broj takvih molbi mogao bi se povećati za još nekoliko stotina. Ti optanti, podnoseći molbe za prijem u naše državljanstvo rukovodili su se uglavnom slabom ekonomskom situacijom u Italiji, tamošnjom nezaposlenošću, jednom riječju neizvjesnošću za svoju budućnost. Rijetki su slučajevi, da je netko poduzeo takve korake iz političkih motiva t. j. kao iskreni prijatelj socijalističke Jugoslavije.“⁶⁸ Dokument stoga jasno navodi da se nije radilo o simpatizerima Komunističke partije⁶⁹, nego o običnim ljudima koji su svoje životne odluke donosili ovisno o kontekstu (uglavnom socioekonomske naravi) i situaciji (diktiranom nezaposlenošću i neizvjesnošću), koja u Italiji više nije izgledala tako idealno kao prethodnih godina.

Nepune dvije godina kasnije, krajem 1951., odvijao se i proces zahtjeva za povratak „Italijana koji žele da se vrate u našu zemlju“. Radilo se o „optantima-Talijanima koji su napustili našu zemlju i traže mogućnost da se povrate. Oni su obično sitni posednici-zemljoradnici ili zanatlije.“⁷⁰ Jugoslavenske su vlasti ozbiljno razmatrale tu mogućnost, međutim postojale su neke formalne i pravne prepreke koje su sprečavale da se ti zahtjevi zadovolje: da bi dobili jugoslavensko državljanstvo „po Zakonu bi trebalo da su boravili prethodno neprekidno 5 godina na našem području“⁷¹ – što je naravno bilo nemoguće ostvariti.

68 DAMSPS, fond 1950, fasc. 43, Optanti. Dopis Ministarstva Unutrašnjih poslova FNRJ Ministarstvu Inostranih poslova od 13. veljače 1950.

69 O slučaju talijanskih državljana koji su bili simpatizeri ili aktivisti Komunističke partije i koji su se doselili u Jugoslaviju nakon Drugog svjetskog rata više u: Andrea Berrini, *Noi siamo la classe operaia: i duemila di Monfalcone* (Milano: Baldini Castoldi Dalai, 2004). Luigi Lusenti, *Una storia silenziosa – gli italiani che scelsero Tito* (Milano: ComEdit 2000). Enrico Miletto, *Gli Italiani di Tito. La Zona B del Territorio Libero di Trieste e l'emigrazione comunista in Jugoslavia (1947–1954)* (Soveria Mannelli: Rubettino, 2019). Marco Puppini, *Costruire un mondo nuovo. Un secolo di lotte operaie nel Cantiere di Monfalcone* (Monfalcone, Gorizia: Comune di Monfalcone, ANPI, Centro isontino di documentazione storica e sociale “L. Gasparini”, 2008).

70 DAMSPS, fond 1950, fasc. 43, Optanti. Zahtjev za pravni savjet Ministarstva Inostranih poslova FNRJ II Odelenju, 10. prosinac 1951.

71 Ibid., 2.

Ni o jednom ni o drugom slučaju, koje smo ovdje samo figurativno i ukratko naveli, nema riječi u nacionalnim povijesnim prikazima, jer se ne uklapaju u već više puta spomenutu crno-bijelu sliku sjevernojadranskog poraća, što dodatno ukazuje na potrebu novih iščitavanja tog razdoblja. Naravno, pritom bi bilo nužno obuhvatiti što šire izvore arhivske građe – koji se također ne bi smjeli ograničavati na isključivo nacionalne okvire i arhive – iz kojih je razvidna daleko složenija povijesna zbilja od one koja se desetljećima kreirala i nametnula u većini historioografskih prikaza o ovim temama.

Zaključak

Poslijeratna situacija dodatno ukazuje na specifičnosti pograničnih zona u kojima je bilo gotovo nemoguće odrediti nečiju (isključivu) nacionalnu ili jezičnu pripadnost, a potom i pripadajuća im prava. Nisu samo oblici identifikacija bili fluidni i višeslojni, nego su i same obitelji bile izmiješane i isprepletene višestoljetnim suživotom, pa su se i naponi novih vlasti da kategoriziraju stanovnike novopripojenih područja u isključive nacionalne grupe ispostavili problematičnim. Doista, fluktuacije u identitetskim kategorijama konstanta su istarske povijesti te su vidljive sve do danas gotovo u svim popisima stanovništva.⁷²

Tranzicijske poteškoće i prepreke, koje se manifestiraju kroz dugotrajne procese kategorizacije i nacionalizacije društva, obilježja su sjevernojadranskog prostora, a osobito je prepoznatljiva nevoljkost značajnog dijela lokalnog stanovništva da im se podvrgne. Ta nevoljkost se očituje i u prošlosti, kao i u skorijim razdobljima, pri čemu su, ovisno o situaciji i kontekstu, preferirani promjenjivi, fluidni i višeslojni oblici identifikacije. Stoga zaključno možemo reći da skorija povijest Istre, kao i drugih spornih pograničnih zona srednje i jugoistočne Europe tijekom 20. stoljeća koja su bila predmetom pravnih i diplomatskih sukoba, pruža značajan uvid u procese izgradnje nacija i država, kao i u njihove ograničenosti. Istovremeno nudi bogat materijal za daljnja istraživanja, posebno kroz nove metodološke pristupe i perspektive, koje omogućuju detaljniju analizu odnosa između društvenih i političkih aktera te fleksibilnih strategija i praksi podložnih stalnim redefinicijama, u kojima nacionalne identifikacije često služe kao sredstvo u postizanju specifičnih ciljeva.

72 O recentnim popisima stanovništva i istarskoj hibridnosti v. Sandi Blagonić, *Istrijani protiv Istrana. Diskurzivna konstrukcija identiteta i simbolička natjecanja* (Zagreb: Jesenski i Turk, 2016).

Bibliografija

Arhivska građa

- AJ – Arhiv Jugoslavije:
 - AJ – fond 50, FNRJ Vlada.
 - AJ – fond 50-66-147, Vojna Uprava Jugoslavenske Armije-STT.
 - AJ – fond 507, Mirovna konferencija u Parizu.
- DAMSPS – Diplomatski Arhiv Ministarstva Spoljnih Poslova Republike Srbije:
 - DAMSPS – fond 1945, Italija, Materijali za Mirovnu konferencija u Parizu.
 - DAMSPS – fond 1947, Optanti.
 - DAMSPS – fond 1948, Optanti.
 - DAMSPS – fond 1950, Optanti.
- HR-DAPA – Državni Arhiv u Pazinu:
 - HR-DAPA – fond 88, Kotarski Narodni Odbor Poreč (1945–1955), Optanti, 1950.
 - HR-DAPA – fond 385, Kotarski komitet KPH Buzet (1945–1955).
- HR-HDA – Hrvatski Državni Arhiv:
 - HR-HDA – fond 279, Konzularni Odjel pri Predsjedništvu Vlade NR Hrvatske – Opcije (1948–1953).
 - HR-HDA – fond 1166, Komisija za razgraničenje pri Predsjedništvu vlade Narodne Republike Hrvatske (1945–1947).
 - HR-HDA – fond 1220, CK KPH Komisija za Agitaciju i Propagandu.
 - HR-HDA – fond 1808, Oblasni komitet KPH za Istru.
- *Zapisnici Politibiroa Centralnog komiteta Komunističke Partije Hrvatske 1945–1952, Svezak I (1945–1948)*. Zagreb: HDA, 2005.

Bibliografija

- AA.VV. *La comunità nazionale italiana nei censimenti jugoslavi 1945–1991*. Rovigno, Fiume, Trieste: Centro di ricerche storiche / Unione italiana/ Università popolare, 2001.
- Abram, Marco. „Integrating Rijeka into Socialist Yugoslavia: The Politics of National Identity and the New City’s Image (1947–1955).“ *Nationalities Papers*, 1 (2018): 69–85.
- Anderson, Benedict. *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*. Zagreb: Školska knjiga, 1990.
- Badurina, Natka. *Strah od pamćenja. Književnost i sjeverni Jadran na ruševinama dvadesetog stoljeća*. Zagreb: Disput, 2023.
- Bagarić, Petar. „Popis Jadranskog instituta u Istri 1945. godine.“ *Acta Histriae*, 3 (2015): 447–48.
- Ballinger, Pamela. *History in Exile. Memory and Identity at the Borders of the Balkans*. Princeton: Princeton University Press, 2003.
- Ballinger, Pamela. „Authentic Hybrids’ in the Balkan Borderlands.“ *Current Anthropology*, 1 (2004): 31–60.
- Ballinger, Pamela. „History’s ‘Illegibles’: National Indeterminacy in Istria.“ *Austrian History Yearbook* 43 (2012): 116–37.
- Ballinger, Pamela. *The World Refugees Made: Decolonization and the Foundation of Postwar Italy*. Ithaca-NY: Cornell University Press, 2020.
- Berrini, Andrea. *Noi siamo la classe operaia: i duemila di Monfalcone*. Milano: Baldini Castoldi Dalai, 2004.
- Bertucelli, Lorenzo i Mila Orlić (ur.). *Una storia balcanica. Fascismo, comunismo e nazionalismo nella Jugoslavia del Novecento*. Verona: Ombre corte, 2008.

- Bjork, James. *Neither German nor Pole. Catholicism and National Indifference in a Central European Borderland*. Ann Arbor Michigan: University of Michigan Press, 2008.
- Bjork, James, Tomasz Kamusella, Timothy Wilson i Anna Novikov (ur.). *Creating Nationality in Central Europe, 1880–1950: Modernity, Violence and Belonging in Upper Silesia*. London, New York: Routledge, 2016.
- Blagonić, Sandi. *Istrijani protiv Istrana. Diskurzivna konstrukcija identiteta i simbolička natjecanja*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2016.
- Bresciano, Marco. „Lost in transition? The Habsburg legacy, state- and nation-building and the new fascist order in the Upper Adriatic.“ U: Ginderachter van, Maarten i Jon Fox (ur.). *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*, 56–80. London: Routledge, 2019.
- Bresciano, Marco. „The Battle for Post-Habsburg Trieste/Trst: State Transition, Social Unrest, and Political Radicalism (1918–23).“ *Austrian History Yearbook* 52 (2021): 182–200.
- Bresciano, Marco. „Una rivoluzione ‘antiasburgica’. Caos post-bellico, violenza e ascesa fascista nell’Istria post-asburgica.“ *Studi storici*, 4 (2022): 931–60.
- Brown, Kate. *A Biography of No Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland*. Cambridge: Harvard University Press, 2004.
- Brubaker, Rogers i Frederic Cooper. „Beyond ‘Identity’.“ *Theory and Society* 29, 1 (2000): 1–47.
- *Cadastre National de l’Istrie, d’après le Recensement du 1er Octobre 1945*. Sušak: Institut Adriatique, 1946.
- Colummi, Cristiana, Liliana Ferrari, Gianna Nassisi i Germano Trani. *Storia di un esodo. Istria 1945–1956*. Trieste: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, 1980.
- D’Alessio, Vanni. „Istrians, Identifications and the Habsburg Legacy. Perspectives on Identities in Istria.“ *Acta Histriae*, 1 (2006): 15–39.
- D’Alessio, Vanni. „Dall’Impero d’Austria al Regno d’Italia. Lingua, stato e nazionalizzazione in Istria.“ U: Bertucelli, Lorenzo i Mila Orlić. *Una storia balcanica. Fascismo, comunismo e nazionalismo nella Jugoslavia del Novecento*, 31–71. Verona: Ombre corte, 2008.
- Dota, Franko. *Zaračeno poraće. Konfliktni i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*. Zagreb: Srednja Europa, 2010.
- Dukovski, Darko. *Rat i mir istarski: model povijesne prijelomnice 1943.–1955*. Pula: C.A.S.H., 2001.
- Dukovski, Darko. *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači Apokalipse*. Pula: Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, 2011.
- Ginderachter van, Maarten i Jon Fox (ur.). *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*. London: Routledge, 2019.
- Giuricin, Luciano. „Il censimento jugoslavo del 1945 secondo il Cadastre National de l’Istrie.“ *Storia urbana* 103 (2003): 31–45.
- Gombač, Jure. *Esuli ali optanti? Zgodovinski primer v luči sodobne teorije*. Koper: Založba ZRS, 2005.
- Gombač, Jure. „Izseljevanje iz Kopra in njegove okolice po sprejetju Londonskega memoranduma. Analiza podatkov odhajajočih skozi prizmo narodnosti.“ *Annales* 26 (2001): 395–402.
- Hrobat Virloget, Katja, Catherine Gousseff i Gustavo Corni (ur.). *At home but foreigners. Population Transfers in 20th Century Istria*. Koper: Annales University Press, 2015.
- Hrobat Virloget, Katja. *V tišini spomina. “Eksodus” in Istra*. Koper: Založba Univerze na Primorskem; Trst: Založništvo tržaškega tiska, 2021.
- Hobsbawm, Eric i David Kertzer. „Ethnicity and Nationalism in Europe Today.“ *Anthropology Today*, 1 (1992): 3–8.
- Jeličić, Ivan. „Redefining Fiumians: Flag Usage and the Ambiguities of the Nation-Building Process in the Former Habsburg-Hungarian corpus separatum, 1914–1924.“ *Contemporary European History* (2022): 1–20.
- Judson, Pieter. *Guardians of the nation: activists on the language frontiers of imperial Austria*. Cambridge: Harvard University Press, 2006.
- Kalc, Aleksej. „The other side of the ‘Istrian exodus’: immigration and social restoration in Slovenian coastal towns in the 1950s.“ *Dve domovini: razprave o izseljenstvu* 49 (2019): 145–62.

- Kamusella, Tomasz. *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*. London: Palgrave Macmillan, 2008.
- Karch, Brendan. *Nation and Loyalty in a German-Polish Borderland. Upper Silesia, 1848–1960*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- King, Jeremy. *Budweisers into Czechs and Germans. A local history of Bohemian politics, 1848–1948*. Princeton: Princeton University Press, 2002.
- Klabjan, Borut (ur.). *Borderlands of Memory. Adriatic and Central European Perspectives*, Oxford: Peter Lang, 2019.
- Kosi, Jernej. „Slovenian Historiography in the Post-1989 Period.“ *Contemporary European History* (2024): 1–9.
- Ličen, Daša. *Meščanstvo v zalivu: društveno življenje v habsburškem Trstu*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2023.
- Lusenti, Luigi. *Una storia silenziosa – gli italiani che scelsero Tito*. Milano: ComEdit, 2000.
- Mileta Mattiuz, Olinto. *Popolazioni dell’Istria, Fiume, Zara e Dalmazia (1850–2002)*. Trieste: Edizioni A.D.E.S., 2005.
- Mileto, Enrico. *Gli Italiani di Tito. La Zona B del Territorio Libero di Trieste e l’emigrazione comunista in Jugoslavia (1947–1954)*. Soveria Mannelli: Rubettino, 2019.
- Orlić, Mila. „Lesodo degli italiani dall’Istria e l’insediamento nella provincia di Modena.“ *Quaderni*, 1 (2007): 33–68.
- Orlić, Mila. „Italians or ‘Foreigners’? The Multilayered Memories of Istrian Refugees in Italy.“ U: Klabjan, Borut. *Borderlands of Memory. Adriatic and Central European Perspectives*, 255–72. Oxford: Peter Lang, 2019.
- Orlić, Mila. *Identità di confine. Storia dell’Istria e degli istriani dal 1943 a oggi*. Roma: Viella, 2023.
- Orlić, Mila. „Talijsko javno pamćenje i slika drugog: antislavenski stereotipi u recentnoj historiografiji i književnosti sjevernojadranskog prostora.“ *Acta Histriae*, 2 (2023): 333–52.
- Parovel, Paolo. *L’identità cancellata. L’italianizzazione forzata dei cognomi, nomi e toponimi, nella Venezia Giulia dal 1919 al 1945, con gli elenchi delle province di Trieste, Gorizia, Istria ed i dati dei primi 5300 decreti*. Trieste: Eugenio Parovel Editore, 1985.
- Puppini, Marco. *Costruire un mondo nuovo. Un secolo di lotte operaie nel Cantiere di Monfalcone*. Monfalcone, Gorizia: Comune di Monfalcone, ANPI, Centro isontino di documentazione storica e sociale “L. Gasparini”, 2008.
- Reill, Dominique K. *Nationalists Who Feared the Nation Adriatic Multi-Nationalism in Habsburg Dalmatia, Trieste, and Venice*. Stanford: Stanford University Press, 2012.
- Reill, Dominique K. *The Fiume Crisis. Life in the Wake of the Habsburg Empire*. Cambridge: Harvard University Press, 2020.
- Reill, Dominique K., Ivan Jeličić i Francesca Rolandi. “Redefining Citizenship after Empire: The Rights to Welfare, to Work, and to Remain in a Post-Habsburg World.” *The Journal of Modern History*, 2 (2022): 326–62.
- Sestan, Ernesto. *Venezia Giulia. Lineamenti di una storia etnica e culturale*. Roma: Edizioni italiane, 1947.
- Sestan, Ernesto. *Venezia Giulia. Lineamenti di una storia etnica e culturale*. Udine: Del Bianco, 1997.
- Simon, Daniela. “The ‘Hybrids’ and the Re-Ordering of Istria, 1870–1914.” *Acta Histriae*, 4 (2020): 577–604.
- Smodlaka, Josip. *O razgraničenju Jugoslavije s Italijom*. Beograd: Izdanje Nove Jugoslavije, 1944.
- Stergar, Rok. “Introduction to Forum: The Adriatic, the Alps, and the Danube: Identities, Categories of Identification, and Identifications.” *Austrian History Yearbook* 49 (2018): 17–22.
- Stergar, Rok i Tamara Scheer. “Ethnic boxes: the unintended consequences of Habsburg bureaucratic classification.” *Nationalities Papers*, 4 (2018): 575–91.
- Škiljan, Filip. “Iz svakodnevnoga života sela Žejane u dvadesetom stoljeću.” *Histria*, 4 (2014): 141–70.

- Toncich, Francesco. „Istria Between Purity and Hybridity: The Creation of the Istrian Region through Scientific Research in the 19th Century.” *Acta Histriae*, 4 (2020): 541–76.
- Verginella, Marta. „Il paradigma città/campagna e la rappresentazione dualistica di uno spazio multietnico.” *Contemporanea*, 4 (2008): 779–92.
- Volk, Sandi. *Esuli a Trieste. Bonifica nazionale e rafforzamento dell’italianità sul confine orientale*. Udine: Kappa Vu, 2004.
- Volk, Sandi. „Gli spostamenti di popolazione italiane, slovene e croate al confine italiano tra fascismo e dopoguerra.” U: Bertucelli, Lorenzo i Mila Orlič. *Una storia balcanica. Fascismo, comunismo e nazionalismo nella Jugoslavia del Novecento*, 90–122. Verona: Ombre corte, 2008.
- Zahra, Tara. *Kidnapped souls. National indifference and the battle for children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Ithaca: Cornell University Press, 2008.
- Zahra, Tara. „Imagined non-communities: national indifference as a category of analysis.” *Slavic Review* 69 (2010): 93–119.
- Zajc, Marko. *Gdje slovensko prestaje, a hrvatsko počinje: slovensko-hrvatska granica u 19. i početkom 20. stoljeća*. Zagreb: Srednja Europa, 2008.

Mila Orlič

POVOJNA TRANZICIJA V SEVERNOJADRANSKEM OBMEJNEM PROSTORU (1945–1954)

POVZETEK

Pričujoči članek na podlagi konkretnih primerov iz arhivskih virov kritično analizira nacionalni pristop k zgodovinenju obdobja po drugi svetovni vojni v zgornjem jadranskem območju, pri tem poudarja potrebo po rabi transnacionalnega (oziroma anacionalnega) pristopa in pristopa deljene zgodovine (*entangled history*). S primerom pokaže, da sta omenjena pristopa ključna še zlasti v primeru raziskovanja obmejnih območij, ki so (bila), glede na pogoste spremembe državnih mej in oblasti, zaznamovana z večplastnimi, fluidnimi, nedefiniranimi, hibridnimi in ambivalentnimi identifikacijami prebivalstva. Prevladujoči etnocentrični prikazi preteklosti se v tej luči kažejo kot neadekvatni oziroma nezadostni za poglobljeno analizo širših družbenih fenomenov, še posebej ko govorimo o kompleksnih tranzicijskih procesih, ki so sledili drugi svetovni vojni.

Avtorica se osredotoča na primer večjezične Istre po drugi svetovni vojni. Gre za čas žgočih pogajanj o novih italijansko-jugoslovanskih mejah. Posebej upošteva dinamiko kategorizacije istrskega prebivalstva »od zgoraj« (s strani novih jugoslovanskih oblasti) in odzive »od spodaj« (navadnih ljudi v vsakdanjem življenju). Družbeni in politični historični akterji so fleksibilno zasledovali različne strategije, pri čemer je bila izbrana nacionalna identifikacija pogosto le sredstvo za doseg specifičnih ciljev.

Raziskovanje obdobja po drugi svetovni vojni tako osvetljuje posebnost obmejnih območij, v katerih je vprašanje nacionalne ali jezikovne pripadnosti zmeraj situacijske

narave. Identifikacije v tem obdobju niso bile le fluidne in večplastne, še več, slonele so na stoletja dolgem prepletanju nadvse različnih družinskih dreves. Posledično so bili napori novih oblasti, da bi prebivalstvo istrskega polotoka po drugi svetovni vojni razdelili v vnaprej določene in fiksne nacionalne skupine, največkrat neproduktivno. Nihanja v identitetnih kategorijah interpretira kot stalnico zgodovine Istre, saj ostaja razvidna iz praktično vseh popisov od 19. stoletja do današnjega dne.